

**РОЗБУДОВА ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ:
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

УДК 321:161.11

**ПОЛІТИЧНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ:
ВІДТІНКИ, ІПОСТАСІ, МЕТАМОРФОЗИ LOGOS'У**

Кармазіна М. С.

У статті досліджуються поняття «політика», «комунікація», «війна», «громадянське суспільство» та інші. Автор пояснює необхідність витлумачення широкоживаних і зрозумілих категорій у ході політичного дослідження.

Ключові слова: *слово, поняття, аналіз, політика, комунікація.*

The article deals with the notions of “politics”, “communication”, “war”, “civil society” and others. The author explains the necessity of widely used and understandable categories interpreting while political research.

Keywords: *word, notion, analysis, politics, communication.*

Свого часу Р. Мертон справедливо зауважував, що більша частина роботи, яка називається «теоретизуванням», присвячена уточненню понять [1, с. 224]. У повсякденному житті розуміння змісту слів, які ми чуємо, зумовлює нашу поведінку [1, с. 196], дозволяє нам почуватися комфортно, в повній безпеці або бути зібраними, напруженими, готовими «тримати удар», бути розгубленими чи навіть у розпачі, або, усвідомлюючи складність ситуації, все-таки почуватися її господарем.

Увага до понять і категорій у ході політичного дослідження є не менш необхідною, оскільки вони є одиницями аналізу. Чіткість одиниці аналізу зумовлює врешті-решт якість зроблених дослідником висновків – їх обґрунтованість, адекватність, пояснювальний чи прогностичний потенціал. Витлумачення вимагають навіть ті поняття й категорії, які, здавалося б, є широко живаними, а їхній зміст – абсолютно зрозумілий не тільки науковцям, а й навіть пересічній людині. Необхідність дотримання такої вимоги спробуємо пояснити на прикладі аналізу деяких понять і категорій.

Найперше, варто пам'ятати, що зміст того чи іншого поняття буде залежати від того, з яким методологічним інструментарієм ми підійдемо до розкриття його сутності. Так, наприклад, з позицій інституціоналізму, політика є результатом діяльності інститутів. У рамках раціоналізму політика розглядається як максимальна суспільна вигода. Для інкременталістів політика – це варіації на основі минулого досвіду. Творці теорії груп розглядають політику як групову рівновагу, а теорії еліт – як пріоритет еліти. У свою чергу, в межах теорії ігор політика постає як раціональний вибір у суперечливих ситуаціях. З позицій теорії публічного вбору, політика – колективне прийняття рішень своєкорисливими індивідами. Зрештою політику можна розглядати і як політичну діяльність. Тобто методологічний підхід акцентує те в явищі і, відповідно, в понятті, яким позначається це явище, що, є найбільш вагомим.

Варто мати на увазі, що іноді один термін може вживатися у «вузькому» і «широкому» значенні. Таку ситуацію добре відбиває термін «партія». Завівши мову про партії, візьмемо до уваги найперше те, що до сьогодні відсутня загальна теорія партій, що не одноразово відзначали у різний час багато дослідників (зокрема, М. Дюверже, Л. Мейєр, Дж. Сарторі, У. Гротті та ін.), як і відсутній хоч би який превалюючий погляд на партії. Тому одні дослідники віддають перевагу «вузькому» визначенню партій, інші – «широкому».

Приблизники першого підходу (наприклад, Шлезінгер, Е. Даунс) вважають, що партією можна назвати тільки ту організацію, яка бере участь у вільних виборах, а також виявляє здатність (можливо не відразу, але в майбутньому) отримати перемогу на виборах. Тобто участь у вільних виборах і можливість перемоги є ключовими характеристиками організацій, які претендують на те, щоб називатися партіями.

Втім, і з «вузьким» визначенням не все зрозуміло. З. Нойманн свого часу зауважив, що про справжню політичну партію можна говорити тільки тоді, коли існує хоча б ще одна конкурентна група. Тобто дослідник фактично не сприймав ідею «однопартійної системи». Але практика свідчила про реальність існування однієї – комуністичної – партії: щодо КПРС ніхто не брався стверджувати, що вона не є партією.

Дослідники звертали увагу й на існування такого явища, як антисистемні партії, тобто ті, які підривали легітимність політичного режиму тієї чи іншої країни. Питання ж їхньої участі у виборах було проблематичним. Акцентувалося і те, що дотримання критерію участі у виборах зі списку партій виключає, наприклад, регіональні партії чи етнічні.

Прихильники «широкого» визначення партій стоять на дещо інших позиціях. Вони вважають, що для партії зовсім не обов'язково брати участь у виборах. Як і не погоджуються з тим, що вибори повинні бути обов'язково вільними. Крім того, увага звертається на те, що партія може заволодіти владою, загалом не використовуючи для цього вибори.

З точки зору К. Джанди, організацію можна назвати партією, якщо її метою є заміщення урядових посад своїми визнаними представниками, тобто тими, які ідентифікуються з назвою партії чи її символікою. Тобто «якщо група інтересів відкрито висуває кандидатів на виборах, вона стає партією» [2, с. 106]. «Заміщення посад» може відбуватися не лише в результаті виборів, але в наслідок адміністративного призначення чи насильницького захоплення цих посад (як це було, наприклад, у Росії, коли у 1917 р. більшовики захопили владу, чи в Іраку після перевороту 1968 р., коли баасисти встановили свій режим) [2, с. 107]. Таким чином, партіями у різні історичні періоди та в різних регіонах планети можуть виступати досить відмінні організації.

Обережного використання вимагають багатозначні терміни («один термін – різні поняття»). У давньогрецькій яскравим прикладом такої багатозначності було слово *logos*, яке означало «слово», «аргумент», «твердження», «трактат», «промова», «оповідь», «книга», «причина». Нашарування значень у сьогоденні добре можна проілюструвати на прикладі слова «комунікація». Комунікація, як свідчить дослідження Дж. Пітерса, може, з-поміж іншого, означати участь, – що означає особу, що стала частиною священної спільноти, взяла в ній участь. Тобто комунікація передбачає належність до соціального організму через певну виразну дію, яка не потребує ані відповіді, ані усвідомлення [3, с. 16].

Причаститися через хліб і вино означає вступити до спільноти (взяти в ній участь) святих, живих і померлих. Тут акт комунікації – це акт отримання. Під комунікацією іноді розуміють переміщення чи передачу «психічних сутностей» – ідеї, думки чи значення. Крім того, комунікацію можна розуміти як обмін, тобто двостороннє переміщення, – комунікація передбачає взаємообмін, обопільність і деяку взаємодію [3, с. 17]. Під комунікацією розуміють й усі символи свідомості разом із засобами їх передавання у просторі й збереження у часі.

Слідом за Р. Вільямсом Дж. Пітерс вказав, що комунікації (у множині) – це засоби і форми, які ідеї, інформація і ставлення передаються, надсилаються і отримуються. Вони можуть включати у себе гробниці, ієрогліфи, письмо, монети, собори, марки, прапори, годинники, пресу, пошту, телеграф, фотографію, кіно, телефонію,

звукозапис, радіо, телебачення, проводи, комп'ютер, Інтернет, мультимедіа, віртуальну реальність чи будь-який інший засіб передавання знаків [3, с. 19].

Крім багатозначних понять, політична наука використовує низку термінів, які до сьогодні не отримали статусу визначених понять і категорій політичної теорії, оскільки не мають чітко окреслених меж. Серед них, приміром, такий географічний (геополітичний) концепт, як «Азійсько-Тихоокеанський регіон» (АТР), а в англійській літературі – таке досить «розмите» поняття, як Asia Pacific.

Скептики твердять, що поняття АТР узагалі не має підстав для існування, адже дуже важко встановити межі регіону. Спроби окреслити ці межі призвели до того, що дослідники розійшлися у поглядах щодо них: до АТР включають від 32 до 43 держав. На думку одних вчених, учасниками АТР є країни західного (азійські країни) і східного (країни Північної та Південної Америки) узбережжя Тихого океану, а крім того – Австралія, Нова Зеландія, понад десяток острівних держав у південній частині океану. Інші дослідники переконані про недоцільність включення країн Латинської Америки до структури АТР. Є й ті, хто відмовляє у приналежності до АТР малим острівним державам. Зрештою, є й ті, які вважають, що АТР включає тільки Китай, Японію, дві Кореї та ще десяток країн Південно-Східної Азії.

Особливої уваги від дослідника вимагають поняття та категорії у свій спосіб «окуповані» і деформовані ідеологією. Яскравим прикладом такого поняття на радянських і пострадянських теренах є поняття націоналізму. Внаслідок індоктринації мови були створені і функціонували стійкі словесні конструкції, які жорстко нав'язували оцінний елемент за рахунок фіксації опозицій. Опозиційним поняттям націоналізму був патріотизм.

Показово, що свого часу Ф. Гайєк зазначав, що велика кількість поширених уявлень лише імпліцитно наявні в словах і виразах, що їх мають на увазі, вони можуть так ніколи і не стати явними і, відповідно, не підлягатимуть критичному розгляду. Як наслідок, мова стає передавачем не тільки мудрості, а й своєїрідної глупоти, викоренити яку надзвичайно важко [4, с. 185].

Деякі слова здатні вихолощувати смисл понять, до яких вони додаються, подібно до ласки, котра висмоктує пташині яйця і не залишає при цьому зримих слідів. Такі слова-ласки, як вдало означив їх Т. Рузвельт ще у 1918 р., позбавляють змісту будь-який термін. У радянський час у лексичному полі були широко присутні такі словосполучення, як «буржуазний націоналізм», «буржуазно-націоналістична інтелігенція» чи «буржуазно-націоналістичний світогляд», які використовувалися для плямування будь-яких форм національної свідомості, яка не узгоджувалася з офіційною

концепцією «нової історичної спільності – радянського народу», для плямування національного опору неросійських народів централізовмі Москви [5, с. 97, 247].

Говорячи про поняття «нація», дослідники (зокрема, Ч. Тілли) зауважують, що «нація залишається одним із найбільш оманливих та тенденційних питань у політологічному лексиконі» [6, р. 6]. І дійсно, якщо одні готові в нації бачити реальну сутність, то інші – тільки уявну спільноту. Підтримуючи думку про те, що нація – концептуальна змінна, а не реальний колектив, З. Брюбейкер стверджує, що нація – це тільки практична категорія, а не категорія аналізу [7, с. 19]. Але, що показово, на думку Р. Брюбейкера, уявними є не тільки нації, але й те, що зовсім недавно називалося робітничим класом: «Вивчення класу як культурної та політичної ідіоми, як форми конфлікту і як абстрактного виміру, засадничого в економічній структурі, залишається важливим, але воно більше не ускладнюється розумінням класів як реальних стійких сутностей» [7, с. 28].

Є поняття, якими людство користується не одне тисячоліття, наприклад, поняття «війна». Але у сучасних дослідників, зосереджених на вивченні «військових дій», «військових конфліктів», «військових операцій» і, зрештою, «війни», з'являються сумніви щодо відповідності поняття явищу, яке ним позначають. Щоб зрозуміти, про що йдеться, звернімося до фактів.

За деякими даними, під час Другої світової війни пропорція втрат військових до цивільного населення становила 1 до 3. Під час військових дій на території колишньої Югославії пропорція виглядала як 1:10. Під час другої чеченської війни втрати цивільного населення були приголомшливими – пропорція мала вигляд 1:20. Відтак у дослідників виникло правомірне питання, чи можна події на території колишньої Югославії чи в Чечні позначати старим, добре відомим поняттям «війна»? Попри те, що критичне оцінювання згаданих подій ще попереду, але складність ситуації усвідомлено, з'явилися сумніви і вони – небезпідставні. Чи підходящою одиницею аналізу у вищезгаданих випадках є поняття «війна»?

Говорячи про «війну», дослідники звертають увагу на те, що війна в класичному розумінні передбачає фізичне збройне насилля, і переконані, що «ніколи війна не буває справжня, якщо вона не має за мету насамперед нагромадження ворожих трупів» [8, с. 56]. Водночас, зауважують, що насилля може бути не тільки фізичним, до того ж воно може бути не прямим, а опосередкованим.

Одні автори не вважають помилкою говорити про «інформаційну війну», «торговельну війну», «холодну війну» тощо. Інші ж звертають увагу на те, що якщо війна втрачає зв'язок зі збройною

боротьбою, стає «невоєнною», то необхідно переосмислити чи скасувати багато понять, у тому числі закріплених у міжнародному праві, приміром: комбатант, воююча сторона, цивільне населення, агресія, театр воєнних дій, окупація, військовополонений, воєнна операція, бойова підготовка, військовий стан, мирний договір, військове будівництво, фінансування збройних сил та ін. [9, с. 8].

Нині можна спостерігати й інше явище, коли справжню війну намагаються замаскувати під щось інше, вживаючи евфемізмів, як у випадку нещодавнього російсько-грузинського воєнного конфлікту, поіменованого Росією примусом до миру Грузії.

Інша проблема вживаних у вітчизняній політичній науці понять і категорій пов'язана із їх перекладом українською: проблеми перекладу багато в чому залежать від ерудиції перекладача, від його інтелектуального багажу. Щоб проілюструвати, у чому тут полягає складність, звернемося до поняття «громадянське суспільство». В одній із книг зазначається таке: «З перекладом англійських термінів російською мовою взагалі бувають казуси... термін *civil society*, що походить від слова «цивільний», тобто «не військовий», наші фахівці перекладали не з англійської, а з російської «гражданское общество» як «громадянське суспільство», і підміна одного поняття іншим дозволила акцентувати не на вільному розвитку особистості, а на насадженні навичок громадянина держави» [10, с. 8].

Як показано в численних дослідженнях зарубіжних дослідників (зокрема, у працях відомого німецького дослідника В. Йешке, російських науковців Л. Мамута, Н. Мотрошилової та ін., котрі вивчали етимологію поняття «громадянське суспільство»), англійці, французи, італійці чи німці, вживаючи *civil society*, *société civile*, *società civile* чи відповідно *Zivilgesellschaft*, говорять не про цивільне чи невійськове суспільство, а таки про громадянське, «виводячи» його від латинського (!) *societas civilis*, яке означає саме громадянське суспільство.

Існують й інші поняття, переклад яких (приміром, з англійської) є з певних причин утрудненим. Наприклад, поняття *policy*, *politics*, переклад яких є досить варіативним. Можна згадати і такі поняття, як «інститут» та «інституція», розрізнення яких вітчизняними науковцями (чи перекладачами), як правило, не проводиться: найчастіше вони вживаються як синоніми. Дуже часто в політологічних дослідженнях (перекладених з іноземної чи підготовлених українськими авторами) ми можемо читати про «біхевіористський підхід», «біхевіористську модель» дослідження і т. ін. У зв'язку з цим варто пригадати промовисте зауваження, свого часу висловлене Д. Істоном щодо розрізнення термінів «біхевіоризм» та «біхевіоралізм»: ці два терміни походять від

одного англійського слова behavior, але мають мало спільного між собою, і їх не треба плутати.

Політологія ніколи не була «біхевіористською» – навіть у період розквіту біхевіоралістського напрямку. Термін «біхевіоризм» відноситься до особливої теорії людської поведінки у психології, висунутої у працях Дж. Б. Уотсона. Д. Істон не знав жодного політолога, який притримувався б цієї доктрини; йому, за його ж твердженням, не доводилося зустрічати серед своїх колег і прибічників психологічної теорії Б. Ф. Скіннера (засновника «оперантної» школи в психології і сучасного спадкоємця Уотсона).

Головна подібність між «біхевіоризмом» та «біхевіоралізмом» полягає у тому, що обидва напрямки черпають інформацію про те, що відбувається, із спостережень за поведінкою людських акторів. В обох випадках визнається, що методологія, заснована на природознавстві, може застосовуватися і для вивчення людини. Але окрім цих точок дотику – визнання індивіда основним об'єктом дослідження і використання наукового методу – спільного між двома напрямками мало.

Зрештою, візьмемо до уваги і те, що неологізми, які з'являються в європейських мовах, – ще один камінь спотикання для перекладачів. Так, один з перекладачів Лісабонського договору українською, пишучи про труднощі, на які натрапив колектив під час роботи над перекладом документа, зауважував, що договір виявився «справжнім викликом і випробуванням» для них: «Ні для кого не секрет, що Євросоюз виробив і активно використовує свій багатомовний арго, безмежно далекий від мов Шекспіра, Бальзака, Гете чи Міцкевича. Складність і заплутаність мови договорів ЄС робить їх важкодоступними навіть для фахівців, котрі вільно володіють однією з офіційних мов Європейського Союзу». Крім того, роботу істотно ускладнювала нерозвиненість української правничої термінології, що часто-густо залишається неоковирною (а подеколи й помилковою по суті) калькою з російських мовних лекал [11, с. 5].

Варто відзначити і те, що в різних культурах одне поняття може мати різне наповнення. Наприклад, оціночне поняття «прогрес», котре в культурі Заходу має одні тлумачення, а на Сході – інші (як, приміром, наближення та дотримання традицій пращурів). Слід пам'ятати й про те, що деякі широко вживані поняття насправді не відбивають суті явища, як, наприклад, швейцарська конфедерація (яка насправді є не конфедерацією, а федерацією).

Зрештою, одне і те саме поняття може сприйматися (залежно від ситуації) досить по-різному. Так, якщо ми захочемо справедливо розділити якісь ресурси чи блага між групою присутніх на нашій

акції, то відразу зіткнемося із різним розумінням того, яким має бути справедливий розподіл. На перший погляд, справедливий розподіл якнайкраще віддзеркалює формула рівні частини кожному з присутніх. Але при цьому будуть обділеними ті, які спізналися і прийшли на наш захід тоді, коли розподіл уже було закінчено; ті, які хотіли взяти в ньому участь, але їм щось завадило; зрештою ті, які б обов'язково прийшли, якби заздалегідь знали, що буде щось розподілятися. Тобто їхня інформація про захід була неповною, а тому вони вирішили не відвідувати його. Усі ці групи людей будуть твердити про проведення несправедливого розподілу.

Напевно знайдуться й такі, які візьмуться аналізувати проведений розподіл, беручи до уваги цілий ряд специфічних критеріїв: «люди влади» чи «прості смертні», чоловіки чи жінки, представники центру чи периферії, корінної нації чи національних меншин, люди похилого, середнього чи молодого віку, з високим ступенем освіти чи ні тощо отримали свою частину під час розподілу. І виявиться, що здійснений нами розподіл дає підстави для сумнівів у його справедливості, адже з'ясується, що, приміром, людей, які мають той чи інший стосунок до влади на нашій акції було більше від тих, хто до неї ніяк не причетний, чоловіків було більше, ніж жінок (тобто під час розподілу не дотримано гендерної рівності), а представників центру – більше, ніж представників периферії, стариків – менше, ніж молоді, представників однієї національної меншини було більше, ніж іншої і т. д. Несправедливе розв'язання проблеми неминуче призводить до конфліктів, а відтак – до порушення стабільності, рівноваги суспільства.

Вищевикладене підштовхує тільки до одного висновку: слово, термін поняття чи категорія вимагають уважного ставлення з боку дослідника, врешті-решт допомагаючи чи навпаки перешкоджаючи йому в інтерпретації явища, події, феномена, сприяючи чи стаючи на заваді донесенню його позиції до потенційного однодумця чи опонента.

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: Изд-во «Хранитель», 2006. 2. Джанда К. Состояние теории партий / К. Джанда // Теория партий и партийных систем. Хрестоматия. – М.: Аспект пресс, 2008. 3. Пітерс Дж. П. Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Джон Дарем Пітерс. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 4. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М., 1992. 5. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993; Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. 6. The Formation of National States in Western Europe (Charles Tilly, ed.). –

Princeton University Press, 1975. 7. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер. – Львів, 2006. 8. Канетті Е. Маса і влада / Еліас Канетті. – К., 2001. 9. Бельков О. Поняття «война» і його аберації в оточесвенном дискурсе / О. Бельков // Власть. – 2009. – №9. 10. Державна політика – заняття для фахівців, публічна політика – справа всього суспільства? Передмова перекладача українського видання // Колбеч Г. К. Політика. – К., 2004. 11. Друзенко Г., Друзенко С. Чи матиме Україна Лісабонський договір українською? / Г. Друзенко, С. Друзенко // Дзеркало тижня. – 2010. – 30 січня.

УДК 323.21

ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Никоноров О. В.

У статті аналізуються особливості трансформації політичних режимів сучасності та проблеми процесу демократичного транзиту в Україні. Визначаються основні аспекти розвитку транзитного суспільства України, наводяться дані соціологічних опитувань стосовно політичних симпатій громадян в умовах загальної системної кризи та використовуються праці сучасних політологів задля проектування можливого варіанту розвитку перехідного процесу в сучасній Україні.

Ключові слова: демократичний транзит, політична трансформація, політичний режим, транзитне суспільство.

The article analyzes transformations of modern political regimes and problems of the process of democratic transition in Ukraine. In the article basic aspects of the development of Ukrainian transit society are defined, the data of sociological surveys concerning political liking of citizens in the condition of general system crisis is given and works of modern political scientists for designing possible variant of the development of transient in Ukraine are used.

Keywords: democratic transit, political transformation, political regime, transit society.

Політичні процеси, які розгорнулися в державах Центральної та Східної Європи, наочно свідчать про те, що політичні системи та режими цих країн стали на шлях реформ. Ці реформи пов'язані з переходом від тоталітаризму та авторитаризму до демократії,